

Н.І.Черниш

«ЛЕКСИКОН СЛОВЕНОРОСЬКІЙ» П.БЕРИНДИ: КНИГОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕННЯ

Видатний син України І.Огієнко у лекціях з історії культури зазначав: «Тепер, коли ми творимо самі своє вільне життя, як раз дочасно буде спинитися, озирнутися назад, окинути оком той довгий шлях, що ми його перейшли... У який бік життя не поглянемо, скрізь побачимо, як оригінально, своєрідно склав свою культуру народ український. Скрізь, на всьому поклав він свою ознаку, ознаку багатой і яскравої талановитості» [8, с. 5]. Ці слова стосуються й історії українського книговидання кінця XVI — першої половини XVII століть — епохи розквіту наукової та культурної діяльності, стрімкого просвітницького руху. Панування в Україні польської шляхти, посилення не лише політичного та соціального гніту, а й утиски в галузі мови та віри, що загрожували цілковитим поневоленням, викликали рішучий протест. Саме на такому історичному тлі випуск «Лексикону словенороського» П.Беринди — першого великого друкованого словника української мови, який побачив світ у серпні 1627 р. у друкарні Києво—Печерської Лаври, — набуває особливого значення.

Безперечно, поява словника типу «Лексикону» (повна назва «Лексикон словенороській и имен толкованіє») була зумовлена потребами тогочасного культурного й релігійного життя України. Переклади Святого письма українською мовою, що з'являлися з

середини XVI ст. (наприклад, Пересопницьке Євангеліє, Крехівський Апостол та ін.) наприкінці сторіччя припиняються. У літературній полеміці з католицькою церквою, яка посилювала свій вплив на українських землях, вкрай необхідною була книжкова мова. Нею і стала церковнослов'янська, що мала давні традиції. У тогочасному користуванні було чимало літератури цією мовою, хоч безліч слів і форм її становили неабиякі труднощі для читача. У братських школах викладали окремі дисципліни церковнослов'янською мовою, вивчали її як окремий предмет. Саме тому перекладний церковнослов'янсько-український словник був необхідний як учням та викладачам братських шкіл, так і досить широким колам. До появи «Лексикону» функції перекладного (частково й тлумачного словника) виконував «Лексис» Л.Зизанія (1596), де містилося майже 1000 слів, що, зрозуміло, не задовольняло тогочасні мовні потреби.

Сам П.Беринда пояснював причини, які спонукали його до праці над словником у присвяті Дмитру та Данилі Федоровичам Балабанам, вміщеній перед текстом «Лексикону» [5, с. 3]. Він зазначав, що церковнослов'янську мову навіть освічені люди не розуміють повною мірою, а певні політичні і церковні кола нехтують нею. П.Беринда підкреслював першочергове значення церковнослов'янської мови для поширення грамотності, називав її «великою», адже саме вона використовувалась у церковних гімнах, перекладених з грецької, та у літургіях.

«Лексикон» є результатом майже тридцятирічної наполегливої, копіткої праці П.Беринди — видатного діяча української культури XVII ст. Він залишився в історії не лише як талановитий лексикограф, а й як поет, перекладач, редактор, друкар і гравер, людина дійсно енциклопедичної освіченості. Працюючи у друкарні Федора та Гедсона Балабанів у Стрятині, а згодом у друкарнях Львівського братства та Києво—Печерської Лаври, він здійснював нагляд за друкуванням, брав участь у виправленні, редагуванні та перекладі текстів (докладніше про це див. [3, 4, 7]).

Саме під час роботи у стрятинській друкарні П.Беринда і розпочав укладання «Лексикону». Існує думка (зокрема, її поділяє В.Німчук [6, с. XII]), що словник П.Беринди первісно мав завершувати нове видання Біблії, яке запланував здійснити Ф.Балабан. Пізніше, коли задум цей не було втілено, П.Беринда наче б то переробив свій словник, пристосувавши його до практичних потреб. Однак аналіз

посилань у «Лексиконі» свідчить, що П.Беринда не обмежувався лише церковнослов'янською лексикою, яка трапляється в тексті Біблії, а використав значний обсяг іншої літератури. Це дає підстави стверджувати: «Лексикон» з самого початку створювався як окреме, самостійне завершене видання, а не як додаток до іншого.

Працю П.Беринди відкриває присвята Дмитру та Данилі Федоровичам Балабанам, де автор наводить окремі факти бібліографічного характеру, зокрема відомості про роботу над словником. Передусе присвяті вірш Т.Земки — типовий зразок українського панегірика XVII ст. За присвятою вміщено власне текст словника — майже 7000 статей. Вони поділені на дві окремі частини: першу — перекладений словник та другу — словник іншомовних слів, загальних назв і власних імен, які вживались у тогочасній літературі. Хоча сам автор досить чітко поділив текст на дві частини, у змісті першої ми бачимо окремі слова іншомовного походження, а в другій трапляється й церковнослов'янська лексика. Загалом дві частини «Лексикону» мають елементи тлумачного, етимологічного й енциклопедичного словників (останнє дало підстави дослідникам українських енциклопедій вважати «Лексикон» П.Беринди першим українським енциклопедичним виданням [9, 10]). Завершує словник післямова, яка наводить цікаві факти і має важливе значення для вивчення історії та джерел праці.

Опрацьовуючи матеріали до «Лексикону», П.Беринда широко користувався виданими раніше лексикографічними дослідженнями (азбуковниками, а також «Лексисом» Л.Зизанія, що у повному обсязі увійшов до складу словника), рукописними і друкowanими текстами творів інших авторів (наприклад, Біблією Х.Плантена, звідки запозичені окремі тлумачення в другій частині словника, глосами Ф.Скорини, творами Максима Грека та ін.). Стали у нагоді і так звані «произвольники» — указані перекладачами на берегах видань синоніми, можливі варіанти перекладу оригіналу, пояснення незрозумілих слів. Зазначимо, що П.Беринда їх часто використовував, наприклад, в «Анфологоні» (1619) [6, с. XVIII].

Однак «Лексикон» — оригінальна, самобутня праця. Якщо в попередніх лексикографічних дослідженнях, які мали переважно незначний обсяг, пояснювались і перекладались здебільшого випадково зібрані слова, то П.Беринда першим в історії української лексикографії уклав систематичний, досить великий словник, який було видру-

кувано окремим виданням. Особливо цінним є те, що тлумачення або переклади слів в обох частинах «Лексикона» наведені українською літературною мовою XVII ст.

Загалом структура словникової статті в «Лексиконі» П.Беринди така: реєстрове слово — тлумачення — переклад одним або кількома відповідниками. Автор наводить також приклади використання слів у різних діалектах української мови. Іноді замість перекладу вміщено лише пояснення значення слова, переважно енциклопедичного характеру (зокрема, таким є пояснення слова «кречет», де підкреслено різницю між кречетом і соколом). Зрозуміло, наведені П.Бериндою тлумачення, як і етимологічні довідки в другій частині словника, віддзеркалювали рівень тогочасної науки, певною мірою на них позначився й вплив теології. У першій частині «Лексикону» подані здебільшого пояснення церковнослов'янських і староруських слів, однак трапляються тут й українські слова (наприклад, «колиба», «рожа», «менший»). Наявність їх свідчить про те, що у XVII ст. не завжди чітко можна було провести межу між церковнослов'янською та живою українською мовою, які впливали одна на одну.

Реєстрові слова в «Лексиконі» розташовані в алфавітному порядку відповідно до цифрових значень літер кириличного письма. Кожна сторінка вміщує два стовпчики з реєстровими словами та їх тлумачення або переклади. Стовпчики пронумеровано, над ними надруковано своєрідний колонтитул — дві-три перших літери реєстрового слова. Над правим стовпчиком вказано також початок першого слова наступної сторінки. Цікаво, що традиції «Лексикону», зокрема нумерація стовпчиків, а не сторінок, форма колонтитулу, продовжені укладачами відомої Української Загальної енциклопедії, які прагнули спадковості в оформленні українських довідкових видань.

Аналізуючи «Лексикон» П.Беринди, варто звернути увагу на особливості використання літер. Так, для деяких з них у словнику існує кілька різновидів як за рисунком, так і за розміром (наприклад, для «о» — 8, для «с», «т» — 7 різновидів). Для «г проривного» П.Беринда ввів до «Лексикону» окрему літеру, додавши до звичайного «г» особливу позначку. Літера ця була потрібна лексикографу для відтворення живої української мови, а також для точної передачі звуків у запозичених словах (дослідники зазначають, що й у попередніх виданнях Києво—Печерської Лаври П.Беринда її використовував (див. про це [1, с. 24—25; 2; 3, с. 119]).

Практично кожний примірник «Лексикону» дещо відрізняється від інших. Можна погодитись з думкою, що словник друкувався кількома заводами і, продовжуючи роботу над виданням, П.Беринда вносив у текст певні зміни (переважно додавав тлумачення до тих слів, які їх спочатку не мали) [6, с. XII].

«Лексикон» П.Беринди неодноразово переробляли й широко використовували укладачі азбуковників XVII ст. Книга досить скоро стала рідкісною. Саме тому в друкарні Кутеїнського монастиря (поблизу Орші) 1653 р. побачило світ друге видання «Лексикону», що майже повністю зберігало авторський текст. Однак у цій книзі пропущено присвяту, вірш П.Земки, післямову автора, відсутні також ксилографії. Змінені й шрифти: грецькі слова, що в першій чверті «Лексикону» набирали грецьким шрифтом, відсутні; латинські слова, первісно набрані готичним шрифтом, у виданні 1653 р. подані кирилицею.

Значення «Лексикону» П.Беринди — однієї з найкращих лексикографічних праць — важко переоцінити. І.Огієнко зазначав, що «сама друкарська справа XVII сторіччя (а значить, і видання «Лексикону» — Н.Ч.) має велику вагу — вона допомогла Україні міцно звестися на ноги і визнати себе окремим народом» [8, с. 57].

Сьогодні, у час духовного злету українського народу, ми повинні черпати все краще з криниці його багатющого досвіду, у тому числі з історії книговидавничої справи, відроджувати минуле для розквіту в майбутньому.

1. Булахов М.Г. Восточнославянские языковеды. Т. 1. Минск, 1976.
2. Каратаев И. Описание славянорусских книг, напечатанных кириловскими буквами. Т. 1. СПб, 1883.
3. Коляда Г.И. Памво Беринда — архитипограф //Книга. Исследования и материалы. Вып. 9. С. 117—123.
4. Коляда Г.И. Памво Беринда и его «Лексикон словенороській» //Учен. записки пед. ин-та. Сер. филолог. Вып. 3. Душанбе, 1953. С. 57—61.
5. «Лексикон словенороській и имен толкованіе» П. Беринди. К., 1961. 6. Німчук В. Памво Беринда і його «Лексикон словенороській» //«Лексикон словенороській» П.Беринди. К., 1961. С. 1—XXII.
7. Огієнко І. Історія українського друкарства. К., 1994.
8. Огієнко І. Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу. К., 1991.
9. Сарана Ф.К., Кудрицький А.В. Україна енциклопедична //Літ. Україна. 1989. 21 січня.
10. Черниш Н.І. Історія розвитку українського енциклопедичного книговидання. Львів, 1992.